

Валянцін Голубеў
(Мінск)

Сельская грамада ў польскай гістарыяграфіі

Праблема арганізацыі і дзейнасці сельскай абшчыны ў часы феадалізму канчаткова не вырашана не толькі ў беларускай, але і ў польскай гістарыяграфіі. Адсутнічаюць працы, прысвечаныя комплекснаму вывучэнню дзейнасці сялянскай абшчыны, унутранаму ўладкаванню вёскі ў часы феадалізму на ўсёй тэрыторыі краіны і ва ўсіх відах землеўладання. Больш за тое, на думку расійскай даследчыцы Любоў Разумоўскай, выказанай яшчэ ў канцы 1960-х гадоў, сярод польскіх гісторыкаў не склалася адзінага пераканання па пытанню аб тым ці існавала абшчына ў Польшчы ў часы развітога феадалізму. На гэта яна звярнула ўвагу ў сваёй працы, прысвечанай гісторыі польскага сялянства ў XV-XVI стст., адзначаючы, што Францішак Буяк выступаў у абарону абшчыны, Адам Вольф яе прызнаваў, а Освальд Бальцар і Юзаф Відавіч адмаўлялі яе існаванне¹.

На нашу думку, гэта вельмі спрошчаны падыход, як і вельмі павярхоўны агляд гістарыяграфіі праблемы ў цэлым. Але, сапраўды, сярод польскіх гісторыкаў у тыя часы не было адзінства ў ацэнцы, якім чынам функцыяніравала сельская абшчына ў польскай вёсцы. На нявысветленасць у польскай гістарыяграфіі таго, што сабой уяўляла абшчына: структуру поўнаццо падпарадкаваную феадальнай адміністрацыі ці орган сялянскага самакіравання (*samorząd*), звяртаў увагу і Збігнеў Цьвек². На наш погляд, радыкальных змен у польскай гістарыяграфіі не адбылося і пазней, хаця з'явілася некалькі цікавых прац па гісторыі грамады. Таму, на наш погляд, ёсць некалькі прычын, сярод якіх дзве вылучаюцца як найбольш важкія.

У якасці першай прычыны можна ўказаць на тое, што доўгі час польскія гісторыкі, займаючыся ў асноўным пытаннямі ўнутры- і знешнепалітычнага развіцця і падзелаў Рэчы Паспалітай, не вылучалі ў якасці аднаго з асноўных аб'ектаў гістарычнага даследавання вёску, а сялянства (такім чынам, і сельская грамада) не вывучалася ў якасці важнага суб'екта гістарычнага працэсу. Другая прычына заключаецца ў тым, што ўзровень развіцця грамады ў розных рэгіёнах Польшчы быў неаднолькавы, таму ў выніку гэта адбілася і на ўзроўні даследавання дадзенага інстытута сялянскай самаарганізацыі і на змесце вывадаў,

¹ Л. В. Разумовская, *Очерки по истории польских крестьян в XV-XVI вв.*, Москва 1968, с. 292.

² Z. Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966, s. 83.

якія зрабілі розныя даследчыкі.

На наш погляд, дзейнасць польскай гістарыяграфіі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай умоўна можна падзяліць на чатыры гістарычныя перыяды, якія адрозніваліся ў тым ліку і адносінамі да гісторыі сялянства і сельскай абшчыны: 1) ад страты незалежнасці да першай сусветнай вайны (канец XVIII — пачатак XX стст.); 2) польская гістарыяграфія часоў Другой Рэчы Паспалітай (пачатак XX ст. — другая сусветная вайна); 3) гістарыяграфія часоў Польскай Народнай Рэспублікі (1946-1988 гг.); 4) гістарыяграфія часоў Трэцяй Рэчы Паспалітай (1989-2008 гг.).

Так, калі гаварыць пра першы вызначаны намі перыяд, польскія гісторыкі XVIII-XIX стст., як прадстаўнікі традыцыйнай „кракаўскай школы”, так і ліберальнай „варшаўскай”, якая ўзнікла пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, займаліся ў асноўным даследаваннем унутранай і знешняй палітыкі краіны. Польская гістарыяграфія XX ст. адзначала ў якасці аднаго з галоўных мінусаў „кракаўскай школы” якраз „недахоп аналізу становішча сялян у Польшчы”³. Прадстаўнікі ж варшаўскай школы даказвалі, што Рэч Паспалітая ў сярэдзіне — другой палове XVIII ст. была краінай з даволі высокім узроўнем гаспадарчага развіцця, якая імкнулася да правядзення эканамічных, палітычных і вайсковых рэформаў. Толькі замежнае ўмяшальніцтва, на іх думку, спыніла гэты паступальны працэс. У спрэчках з прадстаўнікамі кракаўскай школы найбольш вылучаўся Тадэвуш Корзан, які нават назвай сваёй фундаментальнай шасцітомнай працы „Унутраная гісторыя Польшчы за часы Станіслава Аўгуста (1764-1794)”, падкрэсліваў важнасць таго, што адбывалася тады менавіта ўнутры краіны⁴. Але, абаяраючыся на ідэі Асветніцтва, станючы ацэньваючы гаспадарчыя і палітычныя дасягненні польскіх рэфарматараў другой паловы XVIII ст., варшаўскія гісторыкі таксама вывучалі ў асноўным дзейнасць правячых колаў краіны, зусім мала ўвагі пакідаючы сялянству — асноўнай вытворчай сіле феадальнага грамадства.

Пачатак XX ст. у польскай гістарыяграфіі, як і ў гістарыяграфіях многіх іншых еўрапейскіх краін, быў адзначаны пашырэннем даследавання праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця. Разам з разглядам пытанняў эвалюцыі феадальнага землеўладання, фальварка, рамяства і гандлю, значная ўвага пачала ўдзяляцца вывучэнню аграрнай гісторыі і становішчу сялянства Рэчы Паспалітай. Важна, што тагачасныя польскія даследчыкі звычайна не абмяжоўвалі свае працы толькі тэры-

³ С. Bobińska, *Historiografia (1764-1795)*, [w:] *Historia Polski*, pod red. S. Kieniewiczа і W. Kuli, t. II: 1764-1864, cz. I: 1764-1795, Warszawa 1958, s. 16.

⁴ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, t. I-VI, Kraków — Warszawa 1897-1898.

торыяй Кароны, а вывучалі гісторыю і ВКЛ, у тым ліку і Беларусі.

Даследчыкі польскай гістарыяграфіі адзначаюць, што ў польскай гістарычнай навуцы ў першай палове XX ст. таксама існавалі дзве даследчыцкія школы: львоўская і познаньская⁵. Прадстаўнікі львоўскай школы займаліся даследаваннем розных аспектаў сацыяльна-эканамічнага жыцця Рэчы Паспалітай. Менавіта тут з'явіліся бадай што першыя даследаванні па гісторыі сялянскага самакіравання ў розных рэгіёнах Польшчы. Гэта ў першую чаргу працы Казімежа Дабравольскага⁶ і Стэфана Саханевіча⁷, прысвечаныя вывучэнню працэсу пераўтварэння даўніх сялянскіх солтыстваў і войтаўстваў у інстытуты, залежныя ад землеўласнікаў.

Але сапраўдную аснову для вывучэння ўнутранага ўладкавання польскай вёскі, дзейнасці сялянскай абшчыны заляжылі працы Баляслава Уляноўскага⁸ і Юзэфа Рафача⁹. Б. Уляноўскі, як сведчыць сама назва яго працы „Польская вёска з прававога пункту гледжання ў XVI-XVIII стст.”, разглядаў рэаліі жыцця польскай вёскі XVI-XVIII стст. зыходзячы ў асноўным з юрыдычна-прававых пазіцый: паказваючы не толькі і не столькі, як рэальна было, але і як магло быць у адпаведнасці з тагачаснымі нормаў права. Ю. Рафач у сваёй грунтоўнай манаграфіі „Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku” („Уладкаванне вёсак з самакіраваннем у Малапольскай ў XVIII ст.”) паспрабаваў даследаваць унутранае жыццё малапольскай вёскі з усіх бакоў, робячы асноўны акцэнт на агульнасць, якую складалі жыхары адной вёскі ці гаспадарчага ключа. Нягледзячы на тое, што аўтар шмат увагі ўдзяліў уладзе, якую меў землеўласнік у вёсцы, аналізу прававога і фактычнага становішча сялянства, раздзел „Грамада”, на нашу думку, з'яўляецца цэнтральным ва ўказанай працы. Аўтар прапанаваў сваю трактоўку грамады, якую ён разумеў „як усіх падданных, што пражывалі ў вёсцы”¹⁰, разгледзеў амаль усе бакі жыцця грамады — ад спосабаў яе склікання і арганізацыі ўнутранага жыцця вёскі да выбараў кіруючых асоб грамады і ажыццяўлення ёю судовых функцый. Ю. Рафач некалькі разам тызаваў жыццё польскай вёскі з самакіраваннем, асабліва гэта заўваж-

⁵ *Historia Polski*, pod red. S. Kieniewicza i W. Kuli, t. II: 1764-1864, cz. I: 1764-1795, Warszawa 1958, s. 25.

⁶ K. Dobrowolski, *W sprawie skupu sołectw w dawniej Polsce w XV i XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1924, t. XXXVIII, s. 1-28.

⁷ S. Sochaniewicz, *Wójtostwa i soltystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej*, Lwów — Kraków 1921.

⁸ B. Ulanowski, *Wieś polska pod względem prawnym od wieku XVI do XVIII*, „Rocznik Akademii Umiejętności”, 1893-1894, Kraków 1894, s. 120-178.

⁹ J. Rafacz, *Ustrój wsi samorządnej małopolskiej w XVIII wieku*, Lublin 1922.

¹⁰ Там жа, с. 189.

на ў яго імкненні паказаць узгодненасць адносін паміж панам і падданымі, калі ён сцвярджаў, што пан быў вымушаны лічыцца з сялянскімі „пажаданнямі, перакладзенымі ў форму просьбаў”¹¹. З. Цьвек называў гэта салідарыстычнымі тэндэнцыямі польскай „аптымістычнай” гістарыяграфіі, да якой адносіў і Яна Руткоўскага, у першую чаргу за выказаныя ў яго „*Studiach nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*” („Нарысы аб становішчы сялянства ў Польшчы ў XVIII ст.”)¹² меркаванні аб узнікненні ў Польшчы пад уплывам публіцыстыкі XVIII і XIX стст. так званай новай сельскай аўтаноміі і наяўнасці пэўнай супольнасці інтарэсаў сялянства і панскага двара.

Увогуле, як паказвае аналіз гістарыяграфіі, сітуацыя з вывучэннем гісторыі польскага сялянства радыкальна змянілася ў перыяд пасля другой сусветнай вайны, калі даследаванне сацыяльна-эканамічнага развіцця вытворчых класаў стала прыярытэтным у гістарыяграфіі краін так званага „сацыялістычнага лагера”. Праблемы дзейнасці сялянскай грамады, адносін паміж панскім дваром і сялянамі аналізаваліся ў асноўным у працах, прысвечаных пытанням класовай барацьбы сялянства, сацыяльна-эканамічнага становішча сельскага насельніцтва. Так, ужо ў 1948 г. у Варшаве выйшла манаграфія Станіслава Сьрэнёўскага, прысвечаная праблеме ўцёкаў сялян з маёнткаў сваіх феадалаў¹³. Аўтар, акрамя высвятлення прычын бегстваў сялян з феадальных маёнткаў (хто, куды і чаму ўцякаў), накірункаў уцёкаў, судовых спраў аб уцёкачах (збегач) і інш., паспрабаваў разгледзець таксама адносіны саміх сялян да ўцёкаў і ўцекачоў. І хаця даследчык не паказваў ролі грамады ў адносінах да гэтай сацыяльнай з’явы, яго разважанні аб сялянскай салідарнасці, у тым ліку і ў выпадках сялянскіх уцёкаў, даюць падказку ў накірунку далейшай працы. Да таго ж, беларускаму даследчыку важна, што ў гэтай рабоце, пабудаванай у асноўным на апублікаваных крыніцах, прыводзяцца факты не толькі адносна тэрыторыі Кароны, але і земляў Вялікага Княства Літоўскага, робяцца цікавыя супастаўленні і параўнанні.

Па праблеме сялянскіх уцёкаў праз зусім невялікі час пасля выдання вышэйзгаданай работы С. Сьрэнёўскага выйшлі працы другога даследчыка гісторыі польскага сялянства — Станіслава Шчоткі, які высока ацаніў працу папярэдніка, але адзначыў, што ў ёй маюцца недахопы. У свой артыкул „*Uwagi o zbiegostwie włościan w dawnej Polsce*” („Заў-

¹¹ Tamże.

¹² J. Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*, [w:] J. Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, Warszawa 1956, s. 145-240.

¹³ S. Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów w dawniej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Warszawa 1948.

вагі аб сялянскіх уцёках у старажытнай Польшчы”)¹⁴, у адрозненне ад С. Сърэнёўскага, С. Шчотка уключыў спецыяльны раздзел „Stanowisko gromady wobec zbiegostwa” („Адносіны грамады да бегстваў”), які пакінуў і ў наступнай сваёй рабоце „Z dziejów chłopów polskich” („З гісторыі польскага сялянства”)¹⁵. Так, С. Шчотка паказаў, што землеўласнікі рабілі ўсё для таго, каб сяляне не спрыялі і не дапамагалі адзін аднаму ва ўцёках. Згодна са спецыяльна выдадзенымі ўставамі сельскім жыхарам не дазвалялася прымаць на начлег невядомых людзей без паведамлення панскім ураднікам, забаранялася аказваць якую б то ні было дапамогу збеглым. Суседзі павінны былі сачыць за суседзямі і дакладваць аб парушэннях дзесяцкім, а тыя — дваровай адміністрацыі. Самым вялікім цяжарам на грамаду клаўся абавязак апрацоўваць пусткі, якія з’яўляліся ў вёсках з прычыны сялянскіх уцёкаў.

У 1950-я гады ў Польшчы выйшла з друку яшчэ некалькі прац па гісторыі польскага сялянства, сярод якіх неабходна адзначыць даследаванні Я. Руткоўскага, дзе разглядаліся і пытанні функцыяніравання сельскай абшчыны¹⁶.

Над праблемамі сялянскай грамады ў часы феадалізму працавалі не толькі польскія гісторыкі, але і юрысты. Сярод прац такога роду вылучаюцца артыкулы Людвіка Лысяка „U podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego” („У асноваў афармлення саслоўя польскіх солтысаў”) і „Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI wieku” („Каралеўскае судаводства па сялянскіх справах да сярэдзіны XVI века”)¹⁷. Аўтар змог не толькі паказаць асаблівасці прымянення „нямецкага права” на польскіх тэрыторыях, але даказаў, што гэтае права лягло на падрыхтаваную глебу. Так, солтысы на польскіх землях мелі сваіх папярэднікаў у асобе вясковых стараст, вядомых яшчэ з XIII ст.¹⁸ Аўтар раскрыў значэнне пасады солтыса ў жыцці польскай феадальнай вёскі, паказаў прычыны змагання за гэтую пасаду. Цікаvasць уяўляе той факт, што значная колькасць сялянскіх спраў, якія дайшлі да разгляду на каралеўскі суд, зыходзілі ад групы сельскіх жыхароў,

¹⁴ S. Szczotka, *Uwagi o zbiegostwie włościan w dawnej Polsce*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 1949, t. XI, Poznań 1949, s. 119-176.

¹⁵ S. Szczotka, *Z dziejów chłopów polskich*, Warszawa 1951, ss. 310.

¹⁶ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*, Warszawa 1953, ss. 568.; tenże, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, Warszawa 1956, ss. 366; tenże, *Skup sołectw w Polsce w XVI wieku*, [w:] tegoż, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, s. 145-240.

¹⁷ L. Łysiak, *U podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVI, z. 1, Warszawa 1964, s. 231-251; tenże, *Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVII, z. 2, Warszawa 1965, s. 11-69.

¹⁸ L. Łysiak, *U podstaw formowania się polskiego stanu sołtyskiego*, s. 231.

звычайна ад сялян нейкай канкрэтнай вёскі, напэўна, ад грамады гэтай вёскі.

Артыкул Станіслава Плазы „Funkcjonowanie chłopskich sądów wójtowskich w Sądeczyźnie XVI-XVIII w.” („Функцыяніраванне сялянскіх войтаўскіх судоў на Сандэччызне ў XVI-XVIII стст.”), як адзначана ва ўступе да яго, прысвечаны адной з найменш вывучаных галін гісторыі права — вясковаму судаводству¹⁹. Аўтар разглядаў дзейнасць сялянскіх судоў з фармальна-юрыдычнага, працэсуальнага пункту гледжання (прыводзячы рэальныя гістарычныя прыклады) — ад права склікання войтаўскага суда, тэрмінаў, у якія ён павінен быў адбыцца, ходу судовога працэсу, да вынясення прысудаў і іх выканання.

Як ужо адзначалася, у пасляваеннай Польшчы выйшаў шэраг публікацый розных аўтараў, мэтай якіх было вывучэнне сацыяльна-эканамічнага становішча сялянства і развіцця панскай гаспадаркі ў розных рэгіёнах краіны ў феадальную эпоху. Разглядаючы згаданыя пытанні, гісторыкі па магчымасці не абміналі і праблем сельскай грамады і сялянскага самакіравання. Так, Багдан Бараноўскі ў працы, прысвечанай становішчу сялянскай і фальваркавай гаспадаркі ва ўсходняй Вялікапольшчы ў XVIII ст., зрабіў вывад аб слабым развіцці ў гэтым рэгіёне сялянскага самакіравання, якое мела большую вагу ў каралеўшчынах, магнацкіх і духоўных уладаннях, а ў малых шляхецкіх маёнтках яго ўвогуле не было альбо яно поўнасю залежала ад волі пана²⁰.

Антоні Мончак у манаграфіі „Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku” („Сялянская гаспадарка на Мальборскіх Жулавах у пачатку XVII ст.”) у асобнай главе пад назвай „Organizacja chłopstwa i walka klasowa” („Сялянская арганізацыя і класавая барацьба”) паспрабаваў разгледзець дзейнасць інстытута сялянскага самакіравання на Жулавах²¹. Арганізацыя сялянскага самакіравання тут мела шматступенную структуру, на ніжэйшым узроўні якой знаходзіўся „ўрад солтыскі” (солтыс, якога выбіралі сельскія радныя), а на вышэйшым — „сялянскае самакіраванне вышэйшага ўзроўню”, якое нават мела паўнамоцтвы куплі і продажу маёмасці (кузні, крамы, карчмы). Аўтар адзначаў, што сельскае самакіраванне вышэйшага ўзроўню мела на Жулавах даўнюю традыцыю і шмат падабенства з уладкаваннем на іншых тэрыторыях узбярэжжа Балтыйскага і Паўночнага мораў²².

¹⁹ S. Płaza, *Funkcjonowanie chłopskich sądów wójtowskich w Sądeczyźnie XVI-XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. XVIII, z. 1, Warszawa 1966, s. 119-180.

²⁰ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we Wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958, s. 63.

²¹ A. Mączak, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 138-146.

²² Там жа, с. 142.

Аліна Ваўжыньчык, разглядаючы праблему развіцця буйной зямельнай уласнасці ў XV-XVI стст. на пагранічным з Берасцейшчынай Падляшшы²³, а часткова і на тэрыторыі Берасцейскага павета, не займаючыся спецыяльна разглядам форм грамадскага і гаспадарчага жыцця сялянства, прывяла даныя за 1521 г. па воласці з назвай Аполе (Opole). Яшчэ Казімеж Тымянецкі ў рэцэнзіі на вышэйзгаданую працу адзначыў, што гэтыя звесткі не вельмі адрозніваюцца ад „аполя”, вядомага на поўдні Вялікапольшчы яшчэ ў XV ст.²⁴ Цяжка гаварыць, наколькі можна праводзіць прамую аналогію з Вялікапольшчай, паколькі назва Аполе сустракаецца і на самым усходзе Беларусі, але прыведзеныя матэрыялы, хутчэй за ўсё, сведчаць аб існаванні тут абшчыны.

Другая праца А. Ваўжыньчык была прысвечана сялянскай гаспадарцы ў каралеўскіх уладаннях на Мазоўшы ў XVI — пачатку XVII стст.²⁵ Хаця аўтар манаграфіі і не зрабіла вываду аб існаванні ў гэтым рэгіёне Польшчы сялянскай абшчыны, прыведзеныя ёю звесткі (напрыклад, па карыстанні сялянамі лугамі, пашамі і лясамі) сведчаць аб тым, што ў большасці выпадкаў згаданыя ўгоддзі належалі ўсяму сялу і сяляне карысталіся імі сумесна. Пазней і А. Ваўжыньчык спецыяльна занялася вывучэннем сельскага самакіравання на Мазоўшы ў XVI ст. — амаль праз дваццаць гадоў пасля выхаду рэцэнзуемай манаграфіі з-пад пяра даследчыцы выйшаў артыкул пад назвай „Urząd wiejski na Mazowszu w XVI w. (Ze studiów nad ustrojem społecznym wsi mazowieckiej XVI w.)” („Сялянская адміністрацыя на Мазоўшы ў XVI ст. [з даследавання сацыяльнага ўладкавання мазавецкай вёскі XVI ст.]”²⁶ А. Ваўжыньчык даволі падрабязна і доказна, на значнай крыніцазнаўчай базе раскрыла механізм дзейнасці сельскага самакіравання, якое на Мазоўшы было арганізавана на падставе так званага нямецкага права. Інстытуты сельскага самакіравання, па назіраннях А. Ваўжыньчык, былі распаўсюджаны ў XVI ст. на Мазоўшы ў большасці вёсак усіх катэгорый феадальнай уласнасці. Кіруючымі структурамі сельскага самакіравання тут былі солтыс альбо войт, прызначаны панам, і сямёра выбраных сялянамі лаўнікаў, ці прысяжных, якія праводзілі вясковыя суды.

²³ A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951.

²⁴ К. Тымieniecki, *Рэц. на кн.: А. Wawrzyńczyk, Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku, Wrocław 1951*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, R. 1957, t. XIX, Poznań 1958, s. 301.

²⁵ A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie w dobrach królewskich na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962.

²⁶ A. Wawrzyńczyk, *Urząd wiejski na Mazowszu w XVI w. (Ze studiów nad ustrojem społecznym wsi mazowieckiej XVI w.)*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. II, pod. red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1979, s. 23-68.

Акрамя вышэйзгаданых даследаванняў, у сярэдзіне ХХ стагоддзя значныя навуковыя работы пра ролю абшчыны ў малапольскай вёсцы былі напісаны Цэлінай Бобінскай²⁷ і Эмануэлем Раствароўскім²⁸. Так, Ц. Бобінска прывяла шмат цікавых прыкладаў удзелу грамады ў выкарыстанні зямлі сялянамі, у прыватнасці, звесткі аб змаганні сялянства за грамадскія землі, у першую чаргу за лугі і лясы, якія, па іх разуменню, былі натуральнай прыналежнасцю кожнай вёскі²⁹.

Э. Раствароўскі разгледзеў пытанне ролі сельскага грамадскага ўраду ў класавай барацьбе сялянства Малапольшчы ў сярэдзіне — другой палове ХVIII ст. Аўтар прызнаваў, што сельская адміністрацыя „ў пэўнай ступені рэпрэзентавала антыдваровыя інтарэсы грамады”, але, будучы даўнім элементам унутранай арганізацыі вёскі, „аказалася ў фальварачна-паншчынную эпоху ў прынцыпе падпарадкаванай дваровай адміністрацыі і ўключанай у апарат феадальнага ўціску”³⁰. Даследчык адзначаў, што ў залежнасці ад канкрэтнай лакальнай сітуацыі і ад інтэнсіўнасці класавай барацьбы сельская адміністрацыя магла нават стаць на чале антыфеадальнага руху, арганізуючы салідарныя выступленні грамад. Па яго сцвярджэнні, улада ў грамадзе ў многіх выпадках аказвалася ў руках найбольш багатых сялян, якім не заўсёды было выгадна змаганне ці спрэчка з панам і якія ў выніку сваімі дзеяннямі разбівалі ўнутраную салідарнасць вёскі. Э. Раствароўскі быў паслядоўным крытыкам вывадаў прадстаўнікоў так званай „аптымістычнай” гістарыяграфіі і знаходзіў рэальныя падставы для гэтага, хаця зразумела, што пісаць пра „класавую барацьбу сялянства” і пагаджацца з тэзісам пра магчымасць праз дзеянні грамады або дамову з панам змяншаць феадальны ўціск, не выпадала.

У ацэнцы папярэдняй гістарыяграфіі з думкамі Э. Раствароўскага шмат у чым супадалі вывады З. Цьвека, зробленыя ім у грунтоўнай манаграфіі, прысвечанай гісторыі дзяржаўнай вёскі ў Польшчы ў ХVII ст.³¹ Паміж іншым, аўтар спецыяльна даследаваў дзейнасць сельскага самакіравання і ўладкавання дзяржаўнай вёскі ў ХVII ст., прааналізаваў яе сацыяльную структуру і формы антыфеадальнай барацьбы ся-

²⁷ C. Bobińska, *Wstęp; Pewne kwestie chłopskiego użytkowania gruntu i walka o ziemię*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Warszawa 1957, s. 7-38, 261-362.

²⁸ E. Rostworowski, *Rola urzędu wiejskiego w walce klasowej wsi małopolskiej*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, s. 363-400.

²⁹ C. Bobińska, *Pewne kwestie chłopskiego użytkowania gruntu i walka o ziemię*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, s. 266-267, 353-358.

³⁰ E. Rostworowski, *Rola urzędu wiejskiego w walce klasowej wsi małopolskiej*, s. 367, 369.

³¹ Z. Ćwiek, *Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966.

лянства. Работа заснавана на багатай гістарыяграфічнай ды крыніцазнаўчай базе і змяшчае шэраг цікавых аўтарскіх заключэнняў і абагульненняў. Напрыклад, важным з’яўляецца яго назіранне аб тым, што ў кароннай вёсцы XVII ст. назвы „войт” і „солтыс” выступаюць як сінонімы, а ў Каралеўскіх Прусах, на Памор’і ў гэты ж час „войтаўства” і „солтыства” ўяўлялі два зусім розныя інстытуты³². Важным з’яўляецца і сцвярджэнне аўтара наконт таго, што становішча грамады было больш моцным у дзяржаўных і капітульных уладаннях у параўнанні з прыватнымі маёнткамі. 3. Цьвек адзначыў, што ў некалькіх дзесятках даследаваных інвентароў прыватных маёнткаў у Кракаўскім ваяводстве за XVII ст. ён знайшоў толькі тры ўпамінанні пра солтысаў³³. Сітуацыя вельмі нагадвае становішча абшчыны на беларускіх землях — яна існавала ў першую чаргу ў буйных дзяржаўных, капітульных і магнацкіх уладаннях, хаця практычна ніколі не мела такі правоў, як у польскай вёсцы.

Напрыканцы мінулага стагоддзя з улікам вопыту папярэднікаў былі напісаны дастаткова арыгінальныя работы Аліцыі Фальнёўскай-Градоўскай³⁴, Барбары Кубяк³⁵, Ежы Выразумскага³⁶. Дарэчы, гэтыя публікацыі выйшлі ў выданнях, з саміх назваў якіх вынікала, што яны прысвечаны даследаванню польскага феадальнага грамадства: „Społeczeństwo Polski średniowiecznej” („Грамадства сярэдневяковай Польшчы”), „Społeczeństwo staropolskie” („Старапольскае грамадства”), „Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie różnofeudalnej” („Даследаванні гаспадаркі, грамадства і сям’і ў познефеадальнай Еўропе”). Гэта быў адзін з першых выпадкаў, калі, вывучаючы феадальнае грамадства, даследчыкі разглядалі сялян і вясковыя інстытуты, створаныя імі, у якасці раўнапраўных суб’ектаў грамадства, разам са шляхтай, мяшчанамі і інш. На тое, што зборнікі, дзе былі надрукаваны ў тым ліку і згаданыя артыкулы пра грамаду, былі прысвечаны пытанням польскага сярэдневяковага грамадства (праўда, без упамінання пра люблінскае выданне, прысвечанае познефеадальнай Еўропе), звярнуў увагу Марэк

³² Там жа, с. 87-88.

³³ Там жа, с. 96.

³⁴ A. Falniowska-Gradowska, *Dwór a gromada wiejska w województwie krakowskim w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, pod red. J. Topolskiego przy współudziale C. Kuklo, Lublin 1987, s. 269-282.

³⁵ B. Kubiak, *Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. III, pod. red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1983, s. 139-159.

³⁶ J. Wyrozumski, *Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. III, pod. red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1985, s. 219-251.

Дэрвіх, які зрабіў навуковы аналіз публікацый у серыі „Społeczeństwo Polski średniowiecznej”³⁷, якім даў высокую ацэнку (тут быў надрукаваны і вышэйзгаданы артыкул А. Ваўжыньчык³⁸ пра сельскую адміністрацыю на Мазоўшы ў XVI ст.). Разам з тым, згаданы артыкул М. Дэрвіха носіць не толькі рэцэнзійны, але і метадалагічны характар. Так, ён адзначыў наватарскае для польскага сярэднявечча даследаванне Е. Выразумскага „Грамада ў самаўрадавым жыцці сярэднявечнай польскай вёскі”. Сапраўды, дадзена праца Е. Выразумскага аб гісторыі грамады ў польскай вёсцы пабудавана, у адрозненне ад работ папярэднікаў, на матэрыялах не XVII-XVIII стст., а на больш ранніх дакументах — аўтар шырока выкарыстоўваў матэрыялы XV і XVI стст. і змог даказаць, што грамада ў польскай вёсцы існавала і ў даследаваны ім час. Дарэчы, у гэтым назіраецца пэўнае падабенства артыкула Е. Выразумскага з артыкулам А. Ваўжыньчык, якая пабудавала сваё даследаванне на матэрыялах XVI ст., і артыкулам Б. Кубяк, якая вывучала грамаду ў Малапольшчы ў XVI і XVII стст. Вельмі цікавыя разважанні Е. Выразумскага аб вызначэнні таго, што такое грамада, які сэнс можа быць укладзены ў гэты тэрмін. Так, аўтар сцвярджае: „Грамаду трэба разумець дваяка: 1. у шырокім значэнні як аб’яднанне ўсіх жыхароў вёскі, незалежна ад полу і ўзросту; 2. як сход, што прадстаўляе думку альбо волю гэтага аб’яднання, удзел у якім бяруць дарослыя яго члены і то не ўсе, а толькі тыя, хто з’яўляліся галоўнымі сем’яў у самастойных гаспадарках”³⁹. Гэта вельмі ёмкае, але, на наш погляд, не вычарпальнае вызначэнне таго, што такое ўяўляе сабой сельская грамада.

Б. Кубяк у артыкуле „Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku” („Сельская грамада і яе функцыяніраванне ў Малапольшчы ў XVI і XVII стст.”) дала сваю фармулёўку сельскай абшчыны, адзначыўшы, што пад грамадой яна разумее „грамадскую адміністрацыю (urząd gromadzki) і сход членаў грамады, альбо органы грамады”⁴⁰. На наш погляд, гэта даволі звужанае абзначэнне грамады. Натуральна, грамадская адміністрацыя прадстаўляла грамаду, але без самой грамады яна існаваць не магла, не існавала і таму магла разумецца толькі як прадстаўнічы (ці кіраўнічы) орган грамады. Напэўна, грамада найперш з’яўляецца інстытутам самаарганізацыі сялянства, а ўрад і нават сход грамады з’яўляюцца толькі атрыбутамі (хоць і вель-

³⁷ M. Derwich, *Рэц. на кн.: Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów, t. III, pod. red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1985, „Kwartalnik Historyczny”, R. XCV, t. 2, 1988, s. 203-212.*

³⁸ A. Wawrzyńczyk, *Urząd wiejski na Mazowszu w XVI w.*, s. 23-68.

³⁹ J. Wyrozumski, *Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej*, s. 226.

⁴⁰ B. Kubiak, *Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku*, s. 142.

мі важнымі) дзейнасці гэтага інстытута. Увогуле вышэй згаданы артыкул Б. Кубяк стварае вельмі добрае ўражанне, з'яўляючыся, з аднаго боку, працягам зробленага Ю. Рафачам (падабенства нават у пабудове працы), а з другога — будучы даследаваннем больш ранняга перыяду гісторыі, чым манаграфія Ю. Рафача, напісаным на шырокай крыніцазнаўчай аснове.

Заўважым, што на наяўнасць грамады і яе функцыі звярталі ўвагу і іншыя польскія гісторыкі, і не толькі тыя, хто вывучаў гісторыю сялянства Польскай Кароны, але і даследчыкі гісторыі ВКЛ і Беларусі. Сярод такіх аўтараў у першую чаргу можна назваць Ежы Ахманьскага⁴¹, Мар'ю Барбару Тапольскую⁴², Вігальда Камянецкага⁴³ і некаторых іншых гісторыкаў.

Шэраг цікавых назіранняў адносна дзейнасці грамады ў польскай вёсцы ўтрымліваецца ў калектыўных публікацыях па гісторыі асобных рэгіёнаў Польшчы, а таксама па гісторыі польскага сялянства. Сярод прац такога роду хацелася б адзначыць тэксты пра сельскае самакіраванне і грамаду, напісаныя Р. Хэкам і Э. Трызнай у „Гісторыі польскага сялянства”⁴⁴. Названыя аўтары, па сутнасці, падагулілі напісанае іх папярэднікамі ў справе дзейнасці сельскай грамады ў польскай вёсцы. Так, Р. Хэк адзначыў, што ў XIII-XV стст. у польскай вёсцы развівалася сельскае самакіраванне (жыццё самаўрадавае). „Датычыла яно ў першую чаргу пытанняў штодзённых, галоўным чынам узаемаадносін паміж сялянамі”⁴⁵. Даследчык, спасылаючыся на К. Тымянецкага, пісаў таксама, што землеўласнік занадта не ўмешваўся ў справы вёскі і не абмяжоўваў селяніна ў яго штодзённым жыцці, давяраў сельскаму ўраду, які фарміраваўся з яго згоды і быў ад яго залежны, феадал толькі ажыццяўляў агульны нагляд над вёскай і карыстаўся павіннасцямі, якія адбывалі сяляне на яго карысць.

Па меркаванню Э. Трызны, „у пераважнай большасці польскіх вёсак існавала і развівалася надалей у эпоху позняга феадалізму (XVI-XVIII

⁴¹ J. Ochmański, *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XIX, Poznań 1958, s. 45-91; tenże, *Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387-1550). Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu*, Poznań 1963, ss. 224, 6 map.

⁴² M. B. Topolska, *Dobra szklowskie na Białorusi Wschodniej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1969.

⁴³ W. Kamieniecki, *Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem (Studia historyczno-gospodarcze)*, Kraków 1914.

⁴⁴ *Historia chłopów polskich*, t. I, pod redakcją Stefana Inglota, Warszawa 1970.

⁴⁵ Там жа, с. 207.

стст.) грамадская арганізацыя”⁴⁶. Абшчыннае самакіраванне мела свае асаблівыя рысы ў вёсках, заснаваных на польскім, рускім і валашскім праве, прычым паміж правам польскім і рускім не было ў гэтым выпадку асаблівых адрозненняў. Грамадскае ўладкаванне паходзіла з раннесярэднявечнага польскага аполя і са старарускай абшчыны, якая пераважала таксама сярод паселішчаў на валашскім праве. Аўтар адзначаў асаблівасці самакіравання ў вёсках, заснаваных на нямецкім праве, якія найбольш праяўляліся ў існаванні так званага солтыскага ці войтаўскага суда.

Коротка, але выразна і зразумела вызначаны функцыі сельскай грамады ў „Гісторыі дзяржавы і права польскага”, аўтарамі якой з’яўляюцца Юліюш Бардах, Багуслаў Лесянадорскі і Міхал Петшак⁴⁷.

Пасля 1989 г. у польскай гістарыяграфіі пытаннем сацыяльна-эканамічнага развіцця і гісторыі сялянства ў эпоху феадалізму, на наш погляд, стала надавацца значна менш увагі. Гэта натуральная тэндэнцыя не толькі для польскай гістарыяграфіі, але і для гісторыкаў іншых краін былога „сацыялістычнага лагера”, якія ў канцы XX ст. адрадзілі або набылі незалежнасць. Зусім натуральным з’яўляецца тое, што на сучасным этапе значна больш увагі атрымлівае вывучэнне пытанняў знешняй і ўнутранай палітыкі, міжнародных зносін, вайсковай гісторыі і інш. Мяркуем, аднак, што даследаванне праблемы фарміравання і існавання грамады як зародка грамадзянскай супольнасці ў Рэчы Паспалітай будзе мець свой працяг.

Неабходна адзначыць асаблівасці, якія вызначалі і вызначаюць падыходы да вывучэння абшчыны ў Польшчы і Беларусі. У Беларусі ў XVI-XVIII стст. узровень развіцця сялянскай абшчыны, ступень яе ўдзелу ў жыцці як вёскі, так і феадальнага маёнтка, залежалі ў першую чаргу ад таго, каму належала сама вёска ці воласць, на тэрыторыі якой абшчына функцыяніравала, да якога віду феадальнага землеўладання (дзяржаўнага, прыватнаўласніцкага ці царкоўнага) яна належала. Абшчына ў Беларусі прасочваецца ў асноўным у дзяржаўных уладаннях, буйных магнатскіх і царкоўных латыфундыях у сярэдзіне — другой палове XVI ст. Але і тут пра яе існаванне найчасцей можна даведацца галоўным чынам па ўскосных сведчаннях. Больш за тое, беларуская гістарыяграфія практычна не прыводзіць ніводнага факта пра існаванне ў XVII-XVIII стст. абшчыны ва ўладаннях сярэдняй і дробнай шляхты.

У польскай гістарыяграфіі, наадварот, большасць прац прысвечана даследаванню развіцця сельскай абшчыны ў XVII-XVIII стст. У работах падкрэсліваецца якраз не столькі прыналежнасць вёскі да таго ці

⁴⁶ Там жа, с. 327.

⁴⁷ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976, ss. 654.

іншага віду феадальнага землеўладання, а да пэўнага рэгіёна. Гэта выклікана не асабістымі жаданнямі польскіх даследчыкаў. Такого падыходу патрабуюць самі гістарычныя крыніцы, таму што сацыяльна-эканамічныя і юрыдычныя ўмовы развіцця сялянства Польшчы ў розных рэгіёнах, у першую чаргу ў Вялікапольшчы, Малапольшчы, Мазоўшы, Памор'і і Сілезіі, Падляшшы і інш., на працягу XIII-XVIII стст. вельмі адрозніваліся, што значна ўплывала на ўзровень і спецыфіку сялянскай самаарганізацыі і сялянскага самакіравання і гэта, на наш погляд, з'яўляецца другой важнай прычынай таго, што ў польскай гістарыяграфіі да сённяшняга дня няма абагульняючага даследавання па гісторыі грамады на ўсёй тэрыторыі Польшчы.

Напрыклад, як сведчаць даследаванні польскіх гісторыкаў, на польскія землі, заселеныя напачатку славянамі і дзе жыццё было заснавана на „польскім праве”, адразу пасля прыняцця хрысціянства пачалася нямецкая каланізацыя і ўсталяванне так званага нямецкага права. Нямецкае асадніцтва адбывалася звычайна праз дамову асадніка з мясцовым феадалам-уласнікам. У вёсках, заснаваных нямецкімі асаднікамі, апошнія станавіліся солтысамі, адбываўся пераход на іх судовую сістэму. Як сведчанне згаданых працэсаў, у якасці гістарычных крыніц захаваліся кнігі сельскіх судаў ці, як іх яшчэ называюць, судаў грамады. Гэтыя кнігі з'яўляюцца каштоўнай крыніцай па вывучэнню сялянскага самакіравання, сацыяльна-эканамічнага і прававога становішча сялянства на тэрыторыях, дзе дзейнічала „нямецкае права”. „Сельскія кнігі вядомы з пачатку XV ст., наогул іх захавалася нязначная колькасць, галоўным чынам з Малапольшчы; перад вайной сельскіх кніг у Сілезіі налічвалася каля 4000, зараз іх захавалася невялікая колькасць”⁴⁸. Аднак паступова інстытут солтыства страчваў сваё першапачатковае значэнне, адбываўся працэс выкупу солтыстваў феадаламі⁴⁹. Станіслаў Арнольд і Анджэй Вычаньскі выказваліся нават больш катэгарычна, сцвярджаючы, што „выкуп солтыстваў прывёў да далейшага абмежавання сельскага самакіравання. Сапраўды, у вёсках, якія раней былі асаджаны на нямецкім праве, захоўваліся лаўніцкія суды, але солтыс ператвараўся ў панскага ўрадніка, а сама сельская лава станавілася на самой справе інструментам у руках пана, з дапамогай якога ён трымаў грамаду ў паслушэнстве”⁵⁰. У XVI-XVIII стст. у Сілезіі сялянства вяло лад

⁴⁸ *Historia Polski*, pod red. H. Łowmiańskiego, t. I: *Do roku 1764*, cz. II: *Od połowy XV w.*, Warszawa 1965, s. 15.

⁴⁹ *Historia Śląska*, pod red. K. Maleczyńskiego, t. I: *Do roku 1763*, część III: *Od końca XVI w. do r. 1763*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1963, s. 106-108.

⁵⁰ S. Arnold, *Rozwój gospodarczo-społeczny wsi (od połowy XV do trzeciej ćwierci XVI w.)*, [w:] *Historia Polski*, pod redakcją H. Łowmiańskiego, t. I: *Do roku 1764*, cz. II: *Od połowy XV w.*, s. 98.

жыцця, падобны да жыцця сялян большасці тэрыторыі Польшчы: паравая сістэма апрацоўкі зямлі, індывідуальнае карыстанне сялянскіх сем'яў ворнымі землямі і калектыўнае карыстанне лясамі, пашамі, сенажацямі⁵¹. У большасці вёсак тут працягваў існаваць урад грамады (urząd gromadzki), які звычайна называюць сельскім самакіраваннем (samorządem wiejskim). Найбольш яркія факты пра яго вядомы ўжо з першай чвэрці XV ст. Сельская адміністрацыя звычайна складалася з войта, падвойта і пяці прысяжных. Войт абіраўся з прысяжных, прысяжныя абіраліся грамадой. Узровень іх кампетэнцыі ахопліваў амаль усе бакі сельскага жыцця: ад збірання падаткаў дзяржаве і грошай на грамадскія патрэбы да нагляду за выкананнем паншчынных павіннасцей і нават ажыццяўлення ўласнага судаводства, аб чым сведчаць судовыя грамадскія кнігі, якія захаваліся ў многіх вёсках. Але на Памор'і побач з вёскамі, якія прынялі нямецкае права, заставалася многа вёсак „на праве славянскім”⁵². А ў цэнтральных і ўсходніх раёнах Польшчы ўплыў „нямецкага права” быў яшчэ меншы. Цікаваць уяўляе тое, што навуковая спрэчка паміж прыхільнікамі пазіцыі аб тым, што вышэйзгаданая судовая сістэма з'яўлялася галоўнай прыкметай сялянскага самакіравання, і іх апанентамі, якія свяджаюць, што яна была поўнасьцю падпарадкавана волі феодала, у польскай гістарыяграфіі да сённяшняга дня не завершана.

Такім чынам, даследаванне інстытута абшчыны ў эпоху феадалізму ў польскай і беларускай гістарыяграфіі стаіць на розных узроўнях. Для польскай гістарыяграфіі ўжо няма патрэбы высвятляць ці існавала грамада ў тым ці іншым рэгіёне краіны, — неабходна даследаваць, як яна дзейнічала на розных тэрыторыях, надышоў, на наш погляд, час паспрабаваць абагуліць ужо зробленае ў рамках аднаго даследавання. Больш за тое, у працах польскіх гісторыкаў па праблемах сельскай грамады ставіцца пытанне аб неабходнасці вывучэння юрыдычных і эканамічных падстаў і парадку функцыяніравання вясковага самакіравання ў розных рэгіёнах Польшчы, дзейнасці і паўнамоцтвах суда грамады і нават аб судовых спрэчках паміж сельскай грамадой і феодалам. У беларускай гістарыяграфіі пытанне аб тым ці была грамада ўвогуле, а калі была, то як яна функцыяніравала, толькі ставіцца на парадак дня.

⁵¹ *Historia Śląska*, pod red. K. Maleczyńskiego, t. I: *Do roku 1763, część III: Od końca XVI w. do r. 1763*, s. 88.

⁵² *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. I: *Do roku 1466, cz. II*, Poznań 1969, s. 185-187.

Streszczenie

Problem wspólnot wiejskich przyciągał uwagę wielu polskich badaczy zajmujących się historią chłopów. Najwięcej analiz pojawiło się w opracowaniach zespołowych, gdzie wspólnoty były pokazywane przez pryzmat poszczególnych miejscowości. Większość prezentowanych prac poświęcona była badaniom dotyczącym wspólnot wiejskich w XVII-XVIII w. w różnych regionach Rzeczypospolitej. Uwarunkowania socjalno-ekonomiczne i prawne rozwoju wspólnot wiejskich były bardzo zróżnicowane. Na terenie Wielkopolski, Małopolski, Mazowsza, Pomorza i Śląska, Podlasia od XIII do XVIII w. następowały daleko idące różnice w rozwoju, które wpływały na poziom organizacji wspólnot. Moim zdaniem, ze względu na tak daleko idące zróżnicowanie między poszczególnymi dzielnicami, nie ma w polskiej historiografii jednolitej, uogólniającej analizy wspólnot wiejskich